

دوپینگ و مکمل‌ها

جعفر صادق محمدزاده

کارشناس ارشد تربیت بدنی، دبیر ورزش منطقه هریس (آذربایجان شرقی)

مقدمه

استفاده کردن، ولی به طور رسمی در دهه ۱۹۵۰ در قهرمان شدن و کسب مقام به هر شکلی، روحیه محافل ورزشی استفاده شد. به طور مثال: در المپیک و اخلاق پهلوانی و ورزشی را تحت تأثیر قرار داده، تا ۱۹۶۰ رم، یک دوچرخه‌سوار دانمارکی به دلیل مصرف جائی که عده‌ای برای رسیدن به مدار دست به هر بیش از حد آمفاتامین‌ها فوت کرد و موارد مشابه دیگری کاری هرچند غیر اخلاقی می‌زند که نمونه بارز آن دوپینگ است. دوپینگ جدا از تأثیراتی که بر ورزش می‌گذارد، صدمات و آسیب‌های جبران‌ناپذیر جسمی به فرد وارد می‌کند که لزوم آشنایی با پدیده دوپینگ را هرچه بیشتر آشکار می‌سازد. از طرفی استفاده بی‌رویه از مکمل‌ها، مرز تفکیک ناپذیری بین مقوله دوپینگ و مکمل‌ها به وجود می‌آورد که جداسازی این دو پدیده را از همدیگر لازم و ضروری می‌کند.

دسته‌بندی مواد دوپینگی در ۶ دسته‌هه کلی عبارتست از:

۱. دوپینگ دارویی مانند: آمفاتامین‌ها
۲. دوپینگ هورمونی مانند: استروئیدهای آنانبولیکی
۳. دوپینگ فیزیولوژیکی مانند: بی‌کربنات‌ها

۴. دوپینگ تغذیه‌ای مانند: کاربینتین ۵

۵. دوپینگ روانشناختی مانند: هیپنوتیزم

۶. دوپینگ مکانیکی مانند: تجهیزات محبی

نوع دیگری از طبقه‌بندی مواد دوپینگی براساس عملکرد آن‌ها، عبارتست از:

- افزایش دهنده‌های عملکرد تار عضلانی: روی آوردن به آن وجود دارد که بعضی از آن‌ها عبارتند از:
- استروئیدهای آنانبولیکی، هورمون رشد و مواد پروتئینی
- افزایش دهنده‌های عملکرد قلبی عروقی: الكل،

آمفاتامین‌ها، کافئین، کوکائین

۱. پیروزی همه چیز است

۲. با استفاده از این مواد، رقابت‌کننده قوی

- بازدارنده‌های سیستم عصبی مرکزی:

استروئیدهای آنانبولیکی، آمفاتامین‌ها

- موادی که در شروع خستگی تأخیر ایجاد

می‌کنند: آمفاتامین‌ها، اسپاراتات، بارگیری بی‌کربنات،

سولفات‌ها و فسفات‌ها

- عوامل مکانیکی خارجی: کاهش مقاومت هوا و

آب

سابقه استفاده از مواد دوپینگی به سال‌های دور

- موادی که در عملکرد عمومی عضله تأثیرگذارند:

برمی‌گردد. اولین بار یونانی‌ها این مواد را تولید و از آن اسیدهای چرب و ویتامین‌ها

کلیدواژه‌ها: دوپینگ، مکمل‌ها و مواد هورمونی

تعريف واژه دوپینگ

هرگونه ماده یا روش غیرمجازی که عملکرد ورزشی فرد را بهبود ببخشد و محدودیتهای او را کاهش دهد، دوپینگ می‌نامند. دلایل مختلفی برای

روی آوردن به آن وجود دارد که بعضی از آن‌ها عبارتند از:

۱. پیروزی همه چیز است

۲. با استفاده از این مواد، رقابت‌کننده قوی

می‌شود

۳. فشار مریان، والدین و همسالان

۴. انتظارات و گرایش‌های جامعه

۵. تأثیرات رسانه‌ها

۶. پاداش‌های بالا

۷. سستی روحیه پهلوانی و اخلاق ورزشی

۸. ماده‌ای که در عملکرد عمومی عضله تأثیرگذارند:

برمی‌گردد. اولین بار یونانی‌ها این مواد را تولید و از آن اسیدهای چرب و ویتامین‌ها

تری گلیسیریدها و انتقال اسیدهای چرب آزاد، افزایش حساسیت به اثرات آدرنالین و نورآدرنالین.

صرف بی روبیه این هورمون تورم بافت‌ها، پرمومی، افزایش میزان عرق، آرتربیت، کاهش تحریک جنسی، میوپاتی (تخریب بافت عضلانی)، رشد غیرطبیعی اعضا و...

۳. گندادوتروپین‌ها: این هورمون‌ها در مردان موجب تحریک بیضه‌ها و تولید سریع تستوسترون می‌شود و به نوعی تأثیرات دوپینگی استروئیدها و همچنین عوارض جانبی آن‌ها را دارد.

۴. انسولین: ماده‌ای است که باعث کاهش قندخون و افزایش مصرف قند توسط بافت‌های عضلانی می‌شود. از مهم‌ترین اعمال متابولیکی آن می‌توان به سوخت و ساز کربوهیدرات‌ها و پروتئین‌ها اشاره کرد.

از اثرات جانبی استفاده از انسولین می‌توان به لرزش دست، عرق کردن، اضطراب، هایپوترومی، هایپوگلایسمی (کاهش قندخون)، گیجی و... اشاره کرد.

۵. کوتیکوتروپین‌ها: هورمون‌هایی هستند که ترشح کوتیکواستروئیدها (کوتیزول) را در خون بالا می‌برد و اثرات ضدالتهابی دارد. مصرف کوتاه‌مدت آن باعث ایجاد برانگیختگی کاذب می‌شود و مصرف طولانی مدت آن عوارضی چون پوکی استخوان و نرم و ضعیف شدن تاندون‌ها و لیگامنتم‌ها را در پی دارد. طبقه‌بندی دیگر مواد دوپینگی به شرح ذیل است:

بنا ۲ - آگونیست‌ها

بنا ۲ - آگونیست‌ها: محرك‌هایی قوی هستند که می‌توانند آثار بسیار قوی آنابولیکی را از خود نشان دهند. مصرف این مواد در انسان سبب افزایش چربی سوزی می‌شود. از این گروه مواد می‌توان به: فورموترول، سالبوتامول (آلبوترول، بوترول)، سالمترول، تربوتالین اشاره کرد. مصرف بالای ۱۰۰۰ نانوگرم در هر میلی‌لیتر، غیرمجاز شناخته می‌شود. اثرات جانبی این مواد عبارتند از: افزایش ضربان قلب، پرتپشی قلب، رعشه و ضعف بنیه‌بدنی.

مدرها (دیوروپوتیک‌ها) و عوامل پاک‌کننده

مدرها یا ادرار‌آورها موادی هستند که از قدیم به شکل گیاهی همچون رازیانه، مارچوبه و بابونه استفاده می‌شوند. این مواد از طریق کلیه‌ها به حذف آب و مواد معدنی کمک می‌کنند که به کاهش حجم مایع بروون سلولی منجر می‌شود.

مدرها برای رقیق‌سازی ادرار، مخفی کردن عوامل دوپینگی

- افزایش دهنده‌های سطح اکسیژن: دوپینگ خون - افزایش یا کاهش دهنده‌های وزن: دیوروپوتیک‌ها و آنابولیک‌ها.

آزنس جهانی مبارزه با دوپینگ (WADA) دو شاخص عمدۀ را برای قرار گرفتن داروها و محرك‌های دیگر در فهرست ممنوعه تعریف کرده است، که به قرار ذیل هستند:

۱. ماده مورد نظر موجب ارتقاء عملکرد ورزشکار شود و استفاده از آن خطراتی را برای سلامتی ورزشکار ایجاد کند که این امر با روح ورزش ناسازگار است.

۲. از لحاظ اجتماعی نامناسب باشد، مانند: مواد مخدر و مواد دوپینگی براساس فهرست WADA در سال ۲۰۰۹ به شرح ذیل است:

مواد آنابولیکی

عمولاً این گروه از موادی تشکیل شده‌اند که شاخص ترین آن استروئیدها (تستوسترون، آنдрوروژن‌ها) هستند که اسامی تجاری آن‌ها عبارتند از: آدروید، دیانابول، دکادرابولین، ماسکسیبولین، نالیوار، وینستول و... این مواد ظاهرًا سبب افزایش قدرت و توده عضلانی می‌شود و متأسفانه، شیوع استفاده از آن بین جوانان و در کلوب‌های بدنسازی بسیار بالاست. استفاده طولانی از این مواد عوارضی مثل اختلالات کبدی، کاهش اندازه و عمل بیضه‌ها، کاهش تولید اسپرم و در نهایت عقیم شدن و... را به همراه دارند.

مواد هورمونی

۱. اریتروپوتیتین: هورمونی است که با نام‌های ایپوشن، پروکریت، اریتروپوتیتین آلفاو EPO شناخته می‌شود که هنگام کمبود اکسیژن به دونون جریان خون وارد می‌شود و میزان تولید گلوبول‌های قرمز را افزایش می‌دهد. داروهای غیرمجازی که اثری شبیه اریتروپوتیتین دارند عبارتند از: داینیپو، ریپوکسیژن، آرانسپ، اینترلوكین ۳... از اثرات جانبی این مواد می‌توان به: خارش پوست، جوش، تب، استفراغ، تحریب کلیه، ترمبوز، فشارخون بالا، لخته شدن خون و... اشاره کرد.

۲. هورمون رشد (سوماتوتروپین): نوعی هورمون پلی‌پپتیدی است که از قسمت قدامی غده هیپوفیز بدن ترشح می‌شود و مسئول کنترل سنتز پروتئین عضله و رشد و نمو طولانی مدت استخوان‌ها است. عواقب متabolیکی این هورمون عبارت است از: افزایش گیرنده‌های سلولی آمینواسیدها، افزایش سنتز پروتئین در عضله و کبد، تحریک جذب گلوکز عضله، تجزیه

دوپینگ جدا از تأثیراتی که
برورزش می‌گذارد، صدمات
و آسیب‌های جبران ناپذیر
جسمی به فرد وارد می‌کند
که لزوم آشنایی با پدیده
دوپینگ را هرچه بیشتر
آشکار می‌سازد

بنا ۲ - آگونیست‌ها

گلوکوکورتیکواستروئیدها

این مواد عمدتاً به عنوان مواد ضدالتهابی مطرح هستند که در پزشکی به منظور درمان تورم و التهاب به کار برده می‌شوند و در ورزش نوعی سرخوشی و نشاط کاذب ایجاد می‌کنند. اثرات جانبی این مواد عبارتند از اختلالات الکترولیتی، افزایش حساسیت به عفونت، تأخیر در بهبود زخم‌ها، پوکی استخوان، آتروفی عضلاتی و...

قوانين و مجازات‌های دوپینگ

در صورت دوپینگی شناخته شدن، ورزشکار مرتبه اول به ۲ تا ۴ سال تعليق از مسابقات محکوم می‌شود و در مرتبه دوم مادام‌العمر از فعالیت‌های ورزشی محروم می‌شود.

و کاهش آب اضافی در فضای برون سلولی استفاده می‌شود و عموماً ورزشکارانی، از آن استفاده می‌کنند که قصد دارند در یک رده وزنی پایین تر رقابت کنند. موادی مانند: آمیلورید، تریامترون، اسپیرونولاکتون، تیاسیدها، بوتومدیون از این دسته به شمار می‌آیند. اثرات جانبی این مواد عبارتند از کاهش سدیم، پتاسیم، کلر، منزیزیم، افزایش اسیداوریک و واکنش‌های آلرژیک. عوامل پاک‌کننده نیز برای جلوگیری از تشخیص مواد ممنوعه استفاده می‌شود که موادی همچون همالسل، آلومکس، ژلوفوزین، دکستران و... که با افزایش حجم پلاسمای خون به عمل دوپینگی می‌انجامد. بعضی مواد نیز همچون پروفلوروکربن‌ها حمل کننده مصنوعی اکسیژن هستند و توانایی حمل اکسیژن را در خون افزایش می‌دهند. از عوارض جانبی آن می‌توان به تب و فشار خون، تنگ شدن عروق، آسیب کلیوی و... اشاره کرد.

محرك‌ها

موادی هستند که بر دستگاه عصبی مرکزی تأثیر می‌گذارند و سرعت انتقال پیام‌های عصبی را در بدن افزایش می‌دهند. داروهای این گروه شامل: کوکائین، آمفاتامین، کافئین، پروپانول، افریدین، مزوکوب و... می‌شوند. به منظور افزایش هوشیاری، کاهش خستگی و افزایش اعتمادبهنه نفس کاذب در ورزش استفاده می‌شود و از اثرات جانبی این مواد می‌توان به تغییر تعادل گرمایی بدن، اختلال در هماهنگی و تعادل، رفتارهای خشونت‌آمیز و تهاجمی، دهیدراسيون و... اشاره کرد.

مخدرها

مخدرها با تأثیر بر دستگاه عصبی بدن باعث نوعی سرخوشی و منگی می‌شوند و توان ورزشی (فراتر از ظرفیت معمولی فرد) را افزایش می‌دهند. از این گروه می‌توان به: دیامورفین، متیدین، مورفین، متادون و... اشاره کرد و اثرات جانبی فوق العاده قوی و شدیدی همچون: اعتیاد دائمی به این مواد، ناشناخته ماندن آسیب‌دیدگی‌ها، از دست رفتن تعادل، کاهش تمرکز و بدلخلقی و... ایجاد می‌کنند.

کانابینوئیدها

ماری‌جوانا، حشیش، کیف، بنگ و... از این دسته مواد هستند که اثراتی شبیه مخدراها دارند. از عوارض نامطلوب آن می‌توان به احساس تشنگی، کاهش تولید اسپرم، کاهش ایمنی سلولی، افسردگی و... اشاره کرد.

که مصرف مکمل‌های ویتامینی برای افرادی که تغذیه مناسبی دارند لازم نیست.

مکمل‌های مواد معدنی

موادی همچون کروم که یک چربی سوز است و به نوعی اثر مثبت روی فعالیت‌های ورزشی دارد؛ آنادیوم اثراتی همچون انسولین در بدن دارد و کلسیم که عنصری ضروری در بدن است و روی خیلی از فرایندهای سیستمی بدن تأثیرگذار

است. مصرف مکمل‌های کلسیم مانع از کاهش

چگالی استخوان می‌شود و قدرت آن را حفظ می‌کند، همچنین در تنظیم فعالیت غشای سلولی و حفظ فعالیت طبیعی عصبی - عضلانی نقش مهمی ایفا می‌کند.

آهن عنصری بسیار ضروری در حمل اکسیژن است و از تشکیل دهنده‌های چندین آنزیم مهم در فعالیت ورزشی مثل: کاتالاز، پیروکسیداز، ساکسینات دهیدروژناز به شمار می‌رود. کمبود آهن در ورزشکاران با تغذیه نامناسب، ورزشکاران دارای خونریزی و آسیب‌دیدگی و به خصوص ورزشکاران زن، که به طور طبیعی بخشی از خون بدن خود را ماهیانه از دست می‌دهند، تهدیدی جدی به شمار می‌رود و استفاده از مکمل‌های آهن یا تغذیه مناسب غذاهای حاوی آهن، برای آن‌ها ضروری است.

مکمل‌های الکتروولیت‌ها

سدیم، پتاسیم و کلر که در انقباضات عضلانی نقش مهمی ایفا می‌کنند الکتروولیت خواnde می‌شوند. توزیع آب در بدن به موادی بستگی دارد که در آن حل شده‌اند. آب خارج سلولی تحت تأثیر سدیم و آب درون سلولی تحت تأثیر پتاسیم قرار دارد و از دست رفتن الکتروولیت‌ها در طولانی مدت باعث خستگی، دهیدراسیون و افزایش دمای بدن می‌شود. همچنین، کمبود الکتروولیت‌ها خطر اسپاسم عضلانی را بهشدت افزایش می‌دهد، بنابراین استفاده از مکمل‌های الکتروولیتی در بعضی مواقع لازم است.

مکمل‌های آنتی‌اکسیدانی

یکی از مواردی که باعث ایجاد آسیب عضلانی می‌شود فشارهای اکسیدانتیو است. رادیکال‌های آزادی که در فرایندهای مختلف تولید می‌شود، یک واکنش زنجیره‌ای آسیب‌ساز را در بدن ایجاد می‌کند. در بدن انسان، دستگاه دفاع آنتی‌اکسیدانی

ورزشکار دوپینگی در دوران محکومیت و محرومیت صلاحیت شرکت در هیچ یک از مسابقات بین‌المللی یا فعالیت‌های ورزشی را ندارد که جنبه رسمی داشته باشد. همچنین از شرکت در سمنیارها یا همایش‌ها محروم است و حق قضاؤت، داوری، مریبگری... را نیز ندارد و هرگونه ترفیع، حکم، م DAL و مقام‌هایی که پس از دوپینگی شناخته شدن او کسب کرده، استرداد می‌شود.

مکمل‌ها

افزایش بی‌رویه استفاده از مکمل‌ها در ورزشکاران جوان زنگ خطری برای سلامت آن‌ها و هشداری برای مریبان و کارشناسان ورزشی است که ورزشکاران را به شناخت این مواد و طریقه استفاده صحیح و علمی از آن‌ها و همچنین تفکیک این مواد از گروه دوپینگ‌ها ملزم می‌سازد. مکمل‌ها می‌توانند اثرات جسمی داشته باشند، ولی خطرآمیز بودن آن‌ها و سایر عوارض جانبی را باید ورزشکاران و مریبان مدنظر قرار دهند. از مهم‌ترین مکمل‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

مکمل‌های پروتئینی

پروتئین‌ها عموماً در ساختار سلول‌ها و هورمون‌ها نقش دارند و نقش اثری‌زایی آن‌ها به نسبت کمتر است. اسیدهای آمینه واحد سازنده پروتئین‌ها به شمار می‌روند. مصرف مکمل‌های پروتئینی باعث بروز اثرات آنابولیکی و افزایش توده عضلانی می‌شود. از مکمل‌های پروتئینی می‌توان به: آرژینین، L‌اورینتین، L‌گلوتامین، فنیل‌آلانین، تیروزین، والین، لوسین، ایزوولوسین اشاره کرد.

ویتامین‌ها

استفاده از ویتامین‌ها خصوصاً ویتامین‌های گروه B و ویتامین C سوخت‌وساز کربوهیدرات‌ها را افزایش می‌دهد و بر سیستم عصبی اثر می‌گذارد. مصرف مکمل نیاسین می‌تواند به افزایش سوخت‌وساز چربی و کاهش آزادسازی چربی از بافت چربی منجر شود. مکمل‌های ویتامین B12 روی میانجی‌های عصبی و ایجاد نوعی آرام‌بخشی در فرد تأثیر می‌گذارند. ویتامین C یا همان اسید اسکوربیک نقش مهمی بر فعالیت برخی آنزیم‌ها و ترمیم آسیب‌های بدنی و جلوگیری از کوفتگی دارد. در هر حال متخصصان علوم ورزشی معتقدند

در صورت دوپینگی
شناخته شدن، ورزشکار
مرتبه اول به ۲ تا ۴ سال تعليق
از مسابقات محکوم می‌شود
و در مرتبه دوم مادام‌العمر از
فعالیت‌های ورزشی محروم
می‌شود

- Assoc Physicians India. 2001; 49: 1057-1061.
4. Hannan JM, Ali L, Rokeya B, Khaleque J, Akhter M, Flatt PR, Abdel-Wahab YH. Soluble dietary fibre fraction of Trigonella foenum-graecum (fenugreek) seed improves glucose homeostasis in animal models of type 1 and type 2 diabetes by delaying carbohydrate digestion and absorption, and enhancing insulin action. Br J Nutr. 2007; 97: 514-521. doi: 10.1017/S0007114507657869.
 5. Kaviarasan S, Ramamurty N, Gunasekaran P, Varalakshmi E, Anuradha CV. Fenugreek (Trigonella foenum graecum) seed extract prevents ethanol-induced toxicity and apoptosis in Chang liver cells. Alcohol Alcohol. 2006; 41: 267-273.
 6. Olivecrona G, Olivecrona T. Triglyceride lipases and atherosclerosis. Curr Opin Lipidol. 1995; 6: 291-305. doi: 10.1097/00041433-199510000-00009.
 7. Pipelzadeth MH, Dezfulian A, Koochek MH, Moradi M. Comparison between fenugreek and lovastatin in restoration of endothelial function in an experimental old rat model. Acta Medica Iranica. 2003; 41: 84-90.
 8. Raghuram TC, Sharma RD, Sivakumar B. Effect of fenugreek seeds on interavenous glucose disposition in non-insulin dependent diabetic patients. Phytother Res. 1994; 8: 83-86. doi: 10.1002/ptr. 2650080206.
 9. Raju J, Bird RP. Alleviation of hepatic steatosis accompanied by modulation of plasma and liver TNF-alpha levels by Trigonella foenum graecum (fenugreek) seeds in Zucker obese (fa/fa) rats. Int J Obes (Lond) 2006; 30: 1298-1307. doi: 10.1038/sj.ijo.0803254.
 10. Talpur N, Echard B, Ingram C, Bagchi D, Preuss H. Effects of a novel formulation of essential oils on glucose-insulin metabolism in diabetic and hypertensive rats: a pilot study. Diabetes Obes Metab. 2005; 7: 193-199. doi: 10.1111/j.1463-1326.2004.00386.x.
 11. Stark A, Madar Z. The effect of an ethanol extract derived from fenugreek (Trigonella foenum-graecum) on bile acid absorption and cholesterol levels in rats. Br J Nutr. 1993; 69: 277-287. doi: 10.1079/BJN19930029.
 12. Valette G, Sauvaire y, Baccou JC, Ribes G. Hypocholesterolaemic effect of fenugreek seeds in dogs. Atherosclerosis. 1984; 50: 105-111. doi: 10.1016/0021-9150(84)90012-1.
 13. Venkatesan N, Devaraj SN, Devaraj H. Increased binding of LDL and VLDL to apo B, E receptors of hepatic plasma membrane of rats treated with Fibernat. Eur J Nutr. 2003; 42: 262-271. doi: 10.1007/s00394-003-0420-8.
 14. Vijayakumar MV, Singh, S, Chhipa RR, Bhat MK. The hypoglycaemic activity of fenugreek seed extract in mediated through the stimulation of an insulin signalling pathway. Br J Pharmacol. 2005; 146: 41-48. doi: 10.1038/sj.bjp.0706312.

از بدن در برابر رادیکال‌های تولید شده از فعالیت هوایی محافظت می‌کند. مصرف مکمل ویتامین‌های آنتی‌اکسیدانی می‌تواند تخریب اکسیداتیو را کاهش دهد. آنتی‌اکسیدان‌های غذائی شامل: ویتامین C، کوازیم Q10 (بیوبی‌کوئینون)، ویتامین E، کاروتونوئیدها، گلوتاتیون، اسید لیپوئیک، سلینیوم، بتا کاروتون و... هستند.

کراتین

کراتین یا متیل گواندین اسید استیک، ماده‌ای است که در بعضی مواد غذایی همچون گوشت و ماهی موجود است و در عضلات بدن به وفور یافت می‌شود. بدن انسان از کراتین در عضلات ذخیره و همانند یک منبع انرژی فوری استفاده می‌کند. همان‌طور که پیشتر گفته شد یکی از دستگاه‌های تأمین انرژی بدن دستگاه فسفاتری‌پوتاسیم یا همان فسفوکراتین است که ATP را به سرعت بازسازی می‌کند و در دسترس بودن کراتین به این بازسازی کمک می‌کند. کراتین نقش مهمی را در ذخیر انرژی بی‌هوایی دارد. شواهد حاکی از آن است که مکمل‌های کراتین، میزان کراتین عضلات را افزایش می‌دهند و موجب بهبود عملکرد قدرتی و توانی می‌شوند. همچنین، مکمل‌های کراتین خستگی را در تمرینات شدید و کوتاه‌مدت به تعویق می‌اندازند؛ ولی عوارض جانبی آن به خصوص در کلیه‌ها در بعضی تحقیقات گزارش شده است.

مکمل‌های کافئین، بتا‌هیدروکسی بوتیرات، L-کارنیتین، کوازیم Q10، گلیسرول، گلوکز آمین، ملاتونین و آگوز (کلستروم)، از مکمل‌های دیگری هستند که مورد استفاده ورزشکاران قرار می‌گیرند، البته نباید از عوارض جانبی آن‌ها نیز غافل شد.

منابع

1. Ajabnoor MA, Tilimisany AK. Effect of Trigonella foenum graeicum on blood glucose levels in normal and alloxan-diabetic mice. J Ethnopharmacol. 1988; 22: 45-49. doi: 10.1016/0378-8741(88)90229-2.
2. Al-Wabel NA, Mousa HM, Omer OH, Abdel-Salam AM. Biological evaluation of aqueous herbal extracts and stirred yoghurt filtrate mixture against alloxan-induced oxidative stress and diabetes in rats. International journal of pharmacology. 2008; 4: 135-139. doi: 10.3923/ijp.2008.135.139.
3. Gupta A, Gupta R, Lal B. Effect of Trigonella foenum-graecum (fenugreek) seeds on glycaemic control and insulin resistance in type 2 diabetes mellitus: a double blind placebo controlled study. J

**كمبود الکتروولیت‌ها خطر
اسپاسم عضلانی را به شدت
افزایش می‌دهد، بنابراین
استفاده از مکمل‌های
الکتروولیتی در بعضی مواقع
لازم است**